

УДК: 821.161.2:82–312.2

Н. В. Горбач,
Запорізький національний університет

ВОЛИНСЬКА ВАРІАЦІЯ БІБЛІЙНОГО СЮЖЕТУ У РОМАНІ «ЯНГОЛ У СІРОМУ» Н. ГУМЕНЮК

Стаття присвячена аналізу роману «Янгол у сірому» Н. Гуменюк крізь призму реалізації в ньому авторської варіації біблійного сюжету про Каїна та Авеля на матеріалі вітчизняної історії I пол. XX ст.

Ключові слова: інтерпретація, новела, притча, роман, сюжет.

ВОЛЫНСКАЯ ВАРИАЦИЯ БИБЛЕЙСКОГО СЮЖЕТА В РОМАНЕ «АНГЕЛ В СЕРОМ» Н. ГУМЕНЮК

Статья посвящена анализу романа «Ангел в сером» Н. Гуменюк сквозь призму реализации в нем авторской вариации библейского сюжета о Каине и Авеле на материале отечественной истории I пол. XX ст.

Ключевые слова: интерпретация, новелла, притча, роман, сюжет.

VOLYN VARIATION OF THE BIBLICAL STORY IN THE NOVEL «ANGEL IN GRAY» BY N. HUMENYUK

The article is an attempt on analysis of novel by N. Humenyuk «Angel in grey» in the light of implementation authorial variation of the biblical story of Cain and Abel. In the Ukrainian literature canonical story about Cain and Abel created a lot of interpretations that became an artistic research on the eternal conflict between good and evil. Projection and reincarnation images of biblical brothers that were created since the Middle Ages drew the attention to I. Franko, V. Sosiura, I. Bahrianyi, Y. Mushketyk, O. Zabuzhko, M. Matios and etc.

Bible parable also became the centre of the novel plot by N. Humenyuk «Angel in grey». The goal of this research is an analysis of biblical fratricide motif actualized on the material of national history of the 1st Half of the twentieth century.

In the five stories – «Abel's winter writing», «Angel in grey», «Lizard's nest», «Trap for Cinderella», «Water's memory» – author reveals the separate human's histories. Research highlights that in the plot scheme of the novel was transformed from a biography of prototype Ananiy Dobrovolsky, who was a member of the Ukrainian Insurgent Army. Author's intention aimed at comprehension of problems of individual freedom, moral choice, betrayal, change the world view every person in terms of totalitarian society. The problem of brother betrayal author unfolds primarily in the personal and psychological plane and emphasizes family ties providing to the parabola dramatic deployment of the relationship between Avdiy and Caliciy.

Keywords: interpretation, novel, parable, plot.

В українській літературі канонічний сюжет про Каїна та Авеля породив низку інтерпретацій, що стали художнім дослідженням вічного конфлікту добра і зла. Проекції, реінкарнації образів біблійних братів беруть свій початок із середньовіччя: порівняння з Каїном, що став уособленням братовбивчих злочинів, є в анонімному сказанні про Бориса і Гліба, «Повісті минулих літ», «Книзі житій святих» Д. Тупгала та інших творах. Крізь призму старозавітного притчі порушена проблема відрваності людини від суспільства в поемі «Смерть Каїна» І. Франка, що з'явилася після роботи автора над перекладом байронівської поеми «Каїн». За допомогою мотиву вбивства рідного брата в повісті «Земля» О. Кобилянської було показано руйнівну силу землі. Глибина етичного змісту цієї легенди привернула увагу й В. Сосюри, з-під пера якого вийшла поема «Каїн». Символом трагізму новітньої епохи виступають образи біблійних братів у романі «Сад Гетсиманський» І. Багряного. Схема зіткнення добра і зла, схема розбрату як найболючішої проблеми українського суспільства не лише в особистісно-психологічному, але і в суспільно-історичному аспекті постала в романі «На брата брат» Ю. Мушкетика. О. Забужко у повісті «Казка про калинову сопілку» запропонувала феміністичну інверсію старозавітної легенди через показ конфлікту, за словами авторки, «сестринської любові-ненависті». А в «докомп'ютерній антиутопії» «Книга буття. Глава четверта» канонічний сюжет втілено в розповідь про боротьбу людини автоматизованого суспільства за власне, не нав'язане ззовні життя. Мотив братовбивства набув нового художнього втілення під пером М. Матіос у романі «Майже ніколи не навпаки», де розправа одного рідного брата над іншим через заздрість і ревності стала джерелом низки біблійних асоціацій.

Перелік творів української літератури, в яких сюжет про біблійне братовбивство був трансформований у найрізноманітніших життєвих ситуаціях, можна продовжити, проте він підтвердить спостереження В. Захарчук про дві тенденції осмислення біблійної легенди в літературі: «Одна має компілятивний

характер, не відступає від канонічного тексту, інтерпретує його, не відхиляючись від оригінального джерела; друга – дала найрізноманітніший розвій образів у літературі та фольклорі, вбираючи в себе відгомін найменших порухів людської душі» [2, с. 14].

Сюжетотвірним центром біблійна притча стала і в романі Н. Гуменюк «Янгол у сірому». Звернення до роману Н. Гуменюк, крім його художньої вартості, зумовлене й відсутністю літературознавчого аналізу означеного аспекту. Метою дослідження є аналіз біблійного мотиву братовбивства, актуалізованого на матеріалі вітчизняної історії I пол. XX ст.

У кожній із п'яти новел твору – «Зимопис Авеля», «Янгол у сірому», «Гніздо ящера», «Пастка для попелюшки», «Пам'ять води» – обсервовано окремі людські історії, але у фіналі твору всі вони ув'язуються у єдиний сюжетний вузол.

Серед персонажів твору – Ліна Росич. Виявившись «зайвою» в новій родині матері, вона наважується розшукати батька, котрого ніколи в житті не бачила. Зустріч із батьком, талановитим, але невизнаним художником, скеровує подальшу долю дівчини до професійного заняття живописом. У пошуках заробітку Ліна потрапляє в галерею, де підпрацьовує копійсткою. Як пізніше зрозуміє дівчина, власник галереї – шахрай, який скопійованими полотнами підміняє оригінали. Та найстрашнішою знахідкою в будинку галериста стають для дівчини картини власного батька, які зникли після його загадкової смерті. Якби не випадковий рятівник, то викриття цих злочинів могло б коштувати Ліні життя.

Оскільки Н. Гуменюк відмовилася від лінійного розвитку сюжету, тому, власне, зі знайомства з таємничим спасителем, починається перша новела роману «Зимопис Авеля». Саме життєва доля Авдія Горнична – головного героя новели – накладається на біблійний сюжет про братовбивство. Це його авторка назве Авелем, спершу ніби випадково, вустами шамана-евенка, що врятував втікача з колимського табору і не міг придивитися до незвичного йому імені Авдія, а згодом кілька разів упродовж твору – з метою завершення неповноти вербального змісту притчі. І біблійного антропоніму стає цілком достатньо для відновлення імпліцитного змісту притчі.

Як зазначала авторка твору під час його презентацій, її багатолітня робота в журналістиці, зібрані матеріали про земляків із неординарними долями стали поштовхом і джерелом для написання роману. Так, прототипом Авдія Горнична став волинянин, уродженець села Верхівки теперішнього Луцького району Ананій Добровольський. За участь Ананія і двох його братів в УПА, родину (Ананія, батька й сестру) вивезли в Архангельську область Росії. За словами колишнього в'язня, на Північ їх везли вантажним потягом-товарняком, а по приїзду поселили в овочесховищі, бо через негоду не змогли доправити на лісорозробки. Із 700 репресованих українців 400 не витримали суворого клімату та умов перевезення. Впродовж заслання А. Добровольський неодноразово втікав, розплачуючись кожного разу посиленням умов утримання. Та незважаючи на немілість долі, в Сибіру Ананій одружився із землячкою, волинянкою, Ганною Шинкарук, яка теж відбувала заслання як зв'язкова УПА. З дружиною та донькою він повернувся в Україну лише в 1957 р., відбувши 13 років заслання. Невідомо, як би склалася доля А. Добровольського за інших обставин, але, за його словами, до таких перипетій спричинилася зрада двох односельців, які знали про його участь в УПА.

Сюжетну схему роману, в яку було художньо трансформовано життєпис прототипу, П. Сорока окреслив так: «Живуть два брати – Авдій та Калісій, і один продає другого, відправляє на голгофну сибірову дорогу, а згодом, через два чи три десятки літ, син батька-Каїна спокушається тим самим батьковим гріхом... Як одвіку, як із біблійних часів» [3].

Для реалізації цієї сюжетної схеми в романі «Янгол у сірому» застосовано складну наративну стратегію: у першій новелі «Зимопис Авеля» оповідачем є Авдій Горнич, світоглядна, ціннісна позиція якого максимально наближена до авторської; оповідь у новелі «Гніздо ящера» ведеться від імені Авдієвого антипода – Калісія; а завершується наративна триада в новелі «Пам'ять води», де від імені води доповнюється авторська модифікація притчової історії.

У першому і другому випадках нарація має свого експліцитного адресата – у епізоді з Авдієм це Ліна Росич, а в епізоді з Калісієм – його син Жорж. Пари персонажів згруповані за притчовою моделлю «жертви – вбивці»: Авдій та Ліка, хоч у різний час, за різних обставин і з різними наслідками, але стали жертвами Калісія та Жоржа. У новелах «Зимопис Авеля» і «Гніздо ящера» використано наративний прийом аналепсису: оповідь про події 40-х рр. XX ст. здійснюється через спогади Авдія і Калісія. У першому творі монологічні фрагменти тексту на початку кожної з чотирьох глав новели, які співвідносяться з умовним теперішнім часом, графічно відділяються від ретроспективної оповіді персонажа. Оповідь від першої особи надає свідченням Авдія додаткової правдоподібності, документальності, наближуючи образ персонажа до читача, психологічно мотивуючи його внутрішній світ.

Образ води і споріднений із нею образ криниці в традиційній українській культурі символізують життя, здоров'я, зцілення, очищення. Водночас, вода використовується в обрядах переходу індивіда на новий ступінь розвитку, з одного стану в інший (перше купання новонародженого, хрещення, обмивання мерця тощо). Вона також є посередником між нашим світом і потойбіччям. Зокрема, у народних казках потрапити в загробний світ можна саме по воді, до того ж, не лише перепливши море чи річку, але й через криницю. За біблійними сюжетами, криниця – місце зустрічі. Така семантика образу води зробила її ідеальним «оповідачем» роману «Янгол у сірому», який несе в собі інформацію не тільки про

все, що відбулося, але й про прийдешне: «Вони не знають один про одного, Авдій і Калісій. А я знаю. І знаю, що не випадково вони знов опинилися поруч. Бо нічого випадкового не буває. Я вже відчуваю, як десь там, угорі, наді мною, над криницею, тривожно тремтить повітря, як помалу закручується у вихор невидима повітряна стихія. Течія часу готується до другого кола» [1, с. 288].

Такий підхід до оповідної структури твору, потрібне протікання нарації дало можливість Н. Гуменюк зобразити протилежні точки зору персонажів твору, кожен із яких є й оповідачем, доповнити їх із позиції всевідаючого оповідача – води – і залишити перспективу для читацького осмислення.

Письменницьке завдання, за словами П. Сороки, полягало в тому, щоб «розповісти про покоління людей, яким випало жити за тоталітарного режиму, висповідатися за них і утвердити думку, що душу можна або одрятувати для вічності, або погубити. Третього не дано. А суспільні обставини – лише супутній фактор: детермінація авторитарного режиму тільки загострює совість чесної людини й до краю змалює нищих бездушних людців» [3]. Образи Авдія й Калісія в романі представляють типи людей, що відрізняються різним рівнем включення антропологічного компонента тоталітаризму при їх моделюванні: якщо Авдій демонструє повну опірність змінам людської онтології, то Калісій піддається трансформаціям згідно з ідеологічними установками тієї доби. Так, попри те, що на долю Авдія випадає ціла низка перипетій (звинувачення і арешт батька; втрата домівки, яку забрали під сільраду, бо була нова; власний арешт і заслання разом із родиною в Сибір; смерть матері й сестри, а пізніше коханої тощо) він протистоїть знеособленню, пригніченню індивідуально особистісного чинника в собі. Влада та система змогли позбавити його батьківщини й родини, але не зламали прагнення до свободи. Його подальша історія – це історія чотирьох утеч із таборів: «У мене не було страху, бо мене вже ніхто ніде у цьому світі не ждав, мені не було кого втрачати... Моє життя належало тільки мені. Я міг робити з ним, що мені заманеться: тремтіти над ним, як лихвар над золотом, розбити його, викинути, продати. Але я вибрав обмін – життя на кілька днів чи навіть годин або хвилин волі. Я <...> не помру ні в «кам'яному мішку», ні на табірних нарах, ні на каторжній роботі. Останній мій подих буде не в зоні» [1, с. 288]. Натомість думки, свідомість, внутрішній світ Калісія зазнають повної трансформації внаслідок його співучасті в партійно-державній діяльності. «Ти проти власті не виступай. Як кажуть – так роби. Сказано ж, всяка власть від Бога, і всяка власть покірних любить. Вони вроді би за бідних, то ти спользуйся цим – сам властью станеш. Таке життя – або хтось тебе, або ти когось. То краще вже ти когось» [1, с. 289], – ці слова старого Немолока стають настановним орієнтиром для Калісія.

Достеменно не відомо, чи реальним фактом із життя прототипу А. Добровольського була зустріч у воркутинському таборі з відомим артистом того часу Олексієм Каплером, але в романі «Янгол у сірому» Н. Гуменюк вдалася до такого сюжетного рішення. Цей епізод насамперед слугує своєрідним маркером описуваної у творі доби, що покликаний надати історії Авдія Горнича документальної переконливості. По-друге, образ О. Каплера разом із деякими іншими образами, «працює» на створювану авторкою концепцію особи, здатної на опірність системі: «Є люди, які не вписуються у залізну схему системи, які не піддаються її безбожним законам, залишаючись поза нею і над нею. Вони витворюють свій духовний світ і живуть за своїми законами. Як отой залізничний контролер під Москвою, як цей мандрівний евенк, дивний «білий» шаман» [1, с. 73]. Зустріч із кожною такою людиною певним чином змінює долю Авдія завдяки тому, що вони спроможні на спротив офіційній ідеології: контролер не видав безбілетного пасажира-втікача, О. Каплер підтримав «політичного» в'язня й посприяв його втечі з табору, евенк, усупереч залученню місцевих жителів Півночі до затримання табірних утікачів, урятував Авдія після вибуху на шахті й допоміг йому перебратися до Америки.

Але введення історії О. Каплера в художній текст покликане ще й проілюструвати свавілля репресивної системи. Син заможного київського підприємця Якова Каплера зробив блискучу кар'єру в кінематографії – від актора київського самодіяльного театру він пройшов шлях до обласканого владою кінорежисера, кінодраматурга, сценариста, в доробку якого, з-поміж іншого, були перші кінофільми про Леніна, Сталіна, Свердлова, Дзержинського. Успішними були і світові прем'єри стрічок О. Каплера. Офіційним визнанням таланту митця стало присудження йому в 1941 р. Сталінської премії. Але вже в 1943 р. маховик репресивного механізму зачепив і його: митець був висланий до Воркути за звинуваченням у шпionажі. Причиною такої розправи стала помста за зв'язок митця з дочкою Сталіна Світланою. Ображені батьківські почуття переважили й талант, і заслуги кінематографіста. Рядки Н. Гуменюк якраз і підкреслюють розгул тиранії в 40-х рр. XX ст.: «Щоб раз і назавжди покінчити з цим, Сталін нічого нового вигадувати не став, зробив те, що звик робити з усіма «неугодними» – відправив доньчиного кумира на північні простори СРСР, щоб не морочив їй серце, а йому голову» [1, с. 52].

Братерські зв'язки Авдія і Калісія підкреслюються упродовж твору: у родині Немолоків Авдія називають навіть не по імені, а лише братом: «Спочатку я навіть думав, що то його ім'я», – зізнається Калісій. Але якщо з боку Калісія і його сім'ї родинні почуття цим і вичерпуються, то Авдій постає взірцем не тільки братерської дружби («він ніколи не дражниться, не обзивається і в писок не б'є» [с. 226]), але і самопожертви, коли ризикуючи життям врятував Калісія від вибуху знайденого снаряду. «То твій янгол-хранитель, Каську. Він тобі життя врятував» [с. 226], – таку оцінку ситуації авторка вкладає в уста старшого Немолока, надаючи їй безпристрасності. Наголошення родинних зв'язків у романі не випадкове, оскільки надає подальшому розгортанню взаєминам братів притчового драматизму.

Проблему братерської зради Н. Гуменюк передусім розгортає в особистісно-психологічній площині: як пізніше зізнається синові Калісії, ним рухало почуття заздрості до брата, успадковане від батька-пияка: «У Горничів все якось само собою ладилося і копійка завжди водилася, а ми з води на хліб перебивалися» [1, с. 224]. Причиною моральної зіпсутості Калісія була також гіпертрофована любов батька до наймолодшої дитини і єдиного сина з-поміж п'яти дочок: «В хаті бідота і злидота, сестрам може й молока не вистачити, а для мене – сметанка. ... Впав і розквасив носа – тато цвюохає різкою по дівочих плечах: «Не догледіли, коровиська, дитину!» Взлася у мене гарячка – мамі хоч із хати втікай: Єдиного сина берегти не можеш» [1, с. 224]. Звикши бути першим з-поміж сестер як представниця «другого сорту роду людського», за словами батька, Калісії не міг вибачити двоюрідному братові найменших успіхів: «Авдій завжди перший: хоч і молодший на рік, але і в'юни йому ловилися краще, і пірнати сокиркою вдавалося глибше, і раків він не боявся діставати голими руками з озерних печер, і на дерева вилазив легко, як вивірка» [1, с. 225]. Перша дитяча закоханість Калісія в Соломійку теж переростає в суперництво з двоюрідним братом. Почуття Калісія набувають спотворених форм, виявляються в неприхованій агресії, коли йому «кортіло когось стукнути – чи її, чи його. Або ж обох разом. Щоб вони перестали дивитися так одне на одного, щоб перестали сміятися» [1, с. 226]. Усвідомлення власної неспроможності, другорядності в любовному трикутнику, згодом спровокують молодшого Немолюка на каїнський вчинок: викрадений у Авдія та підкинтий «органам» вірш «У колгоспному ярмі ходять люди, як німі» задля усунення суперника вартує життя матері й сестрі Авдія, а його власне спасіння сприймається радше як диво.

Як і для біблійного Каїна, саме життя стає покаранням Калісія, бо неспокутуваний гріх лягає тягарем на душу старого: «Колись батько говорив, що всі оті балачки про душу – дурня, дурман релігійний, немає ніякого пекла і раю, ніякого іншого світу, а в цьому, матеріальному, людина – коваль своєї долі, тільки треба впевнено кувати. Що ж ти викував, старий ковалю, що ходиш-бродиш ночами і дихтиш так настрашено? Чого ти так мучишся? Он вже й іконок понаставляв по всіх кутках своєї кімнати, і хреститися почав. А не легшає. Хто знає, чи є той інший світ. А от пекло точно є. І воно зараз в тобі, тату» [1, с. 231], – робить висновок син Немолюка.

Найперше помилками родинного виховання пояснює Н. Гуменюк і деформацію особистості Жоржа. Хлопець успадковує від батька нахил до соціального пристосування й домінування над людьми: «Запам'ятай Жоржику: слабачки повинні здихати і звільнити місце для сильних. Ніколи не жалій слабачків і не водися з ними. Цей світ – для сильних, для таких, як ми з тобою» [1, с. 226]. Хоча за інших обставин, батько маніпулює свідомістю сина, намагаючись уникнути докорів сумління за свою ницість, викликати в того жалість: «Нащо ж двом пропадати? Брат повинен прикривати брата. Повинен! Він мені сам колись казав, як ми ще малими були. Я не такий крепкий, як він. Я не витерпів би в тюрмі. І тебе не було б на світі. Зради того, щоб ти народився, я ... я ... якби треба було ще раз...» [1, с. 233].

Детективна інтрига роману «Янгол у сірому» набуває розв'язки в розділах «Гніздо ящера» та «Пастка для попелюшки», де встановлюються всі причинно-наслідкові зв'язки подій твору. Син Калісія Жорж і є власник галереї, для якого вбивство Ліни – лише спосіб приховати злочинські оборудки з творами живопису. Притчове ж прочитання детективної лінії полягає в тому, що Жорж несе Каїнів гріх свого батька. Це підкреслюється навіть локалізацією місця злочину старшого і молодшого Немолюків, яким стає одна й та ж криниця. У ній гине Соломія, не витримуючи наруги Калісія; у криниці з вина Жоржа опиняється й лише завдяки випадку рятується від смерті Ліна. Повторюваність неспокутуваного батьківського гріха підкреслюється в романі від імені води: «Життя людське любить кружляти вже залишеними слідами. І течія часу іноді робить кола. Але це зовсім не означає, що ті кола мають абсолютно співпасти, накластися одне на одне. <...> І Калісіїв гріх ще блукає десь тут, поруч, непокаяний і непрощений» [1, с. 291]. Ідея циклічності історії, її розвитку по замкненому колу з постійним поверненням до початкового стану й подальшими новими циклами відродження і занепаду озвучується й Авдієм у поетичних рядках: «Від ночі день, як олень, утікає. / Кричать услід модринові гаї. / Усе міняється й нічого не мінає. / Все на круги повернеться свої...» [1, с. 77; 1, с. 294]. Н. Гуменюк ставить перед собою мету не дати готову пораду читачеві, як уникнути кіл Каїнового гріха, а, підкреслюючи перетікання минулого в майбутнє, наголосити на зв'язку поколінь і їхній спільній відповідальності за дії в минулому.

Назва твору також долучає його до релігійного дискурсу через включення до тексту апокриф про сірого янгола. Коли білий обрав службу Богові, чорний – силам зла, сірий янгол спустився на землю, щоб жити поміж людей і підтримувати баланс добра і зла в світі. Апокриф служить не скільки для пояснення сюжеттики картин батька Ліни Романа Шумського, стільки для опосередкованої характеристики таких персонажів як Авдій Горнич, Роман Шумський, Ліна, яку насправді звать Ангеліна Шумська: «Вони – понад марнотами людськими, понад їхніми дріб'язковими бажаннями, пристрастями і слабостями. Вони байдужі до матеріальних благ, марнославства й владолюбства. <...> Сірі янголи приречені на самотність, на страждання, на вічну тугу за небом, на яке вже не можуть повернутися. Але саме вони, дивні й незрозумілі, змушують людей хоч інколи дивитися догори» [1, с. 110]. Саме носії таких рис, за авторською інтенцією, перемагають у двобої добра і зла.

Отже, стисле, лаконічне використання Н. Гуменюк притчового канонічного сюжету про Каїна та Авеля, по-перше, розраховане на його усвідомлене сприйняття читачами як усталеного семантико-художнього комплексу, а по-друге, розкриває перед авторкою ширші можливості його художньої інтерпре-

тації, зокрема, на матеріалі вітчизняної історії I пол. XX ст. Минуле в романі «Янгол у сірому» постає не стільки в сукупності фактів, скільки через реконструкцію духовної, культурної атмосфери доби, яка через понадчасові вартості доводить незмінність людської природи на перехрестях історії.

Література:

1. Гуменюк Н. Янгол у сірому : роман / Н. Гуменюк. – Тернопіль : Богдан, 2012. – 296 с.
2. Захарчук В. Печать Каїна: архетип братовбивства в українській літературі / В. Захарчук. – Львів : Піраміда, 2006. – 58 с.
3. Сорока П. Голос незнищеного світла [Електронний ресурс] / П. Сорока. – Режим доступу : <http://litukraina.kiev.ua/golos-neznischennogo-sv-tla>
4. Гаврильченко Г. Актуалізація мотиву братовбивства в романі Надії Гуменюк «Янгол у сірому» / Г. Гаврильченко // Слова ў мове, маўленні, тэксце : зборнік навуковых артыкулаў / пад агульнай рэд. Н. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2013. – С. 176–179.